

ZADAR U POTRAZI ZA VLASTITIM IDENTITETOM
(Prilog raspravi o urbanističkom planiranju grada Zadra)

JOSIP VRANČIĆ
Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 71.01(497.18) ZADAR
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1987-04-07

Uključujući se u raspravu o urbanističkom planiranju grada Zadra autor se osvrće na one vidove problematike koji, po njegovu mišljenju nisu bili u dovoljnoj mjeri prisutni u dosadašnjim raspravama. Prije svega to je potreba potpunije razrade sveobuhvatne vizije bića grada, ne samo u povijesnom i oblikovnom nego i u sociološkom, psihološkom i filozofskom smislu; u njegovim odnosima prema samome sebi, regiji, zemlji i svijetu. Kod toga se autor poziva na teorije suvremene urbanističke misli od Corbusiera i Wrighta, preko Giediona, Gropiusa, Saari-nena, Mumforda, Bardeta, Lyncha i Norberga Schulza do domaćih teoričara Bogdanovića i Mutnjakovića, te ranijih interpretatora zadarske problematike J. Seissela I. Petrociolij a i Ksenije Radulić.

— Kao drugi zanemareni aspekt planiranja i izgradnje autor ističe potrebu da ona bude zajedničko djelo stručnjaka i žitelja grada, a s tim u vezi i potrebu permanentne informacije i edukacije, kako naroda —korisnika, tako i stručnjaka.

— Treći aspekt je pitanje strategije u određivanju ključnih uporišta plana i izgradnje te prioriteta u njihovu ostvarivanju. Ističući problem regulacije Foruma kao središnji problem zadarskog urbanizma, autor daje prostorno-oblikovnu analizu situacije i sugestija koje iz nje proizlaze, prihvaćajući i obrazlažući ideju o izgradnji društvenog i kulturnog centra »Maršal Tito« kao zaključnog objekta u suvremenom definiranju ovog čudesnog trga s 2000 godina nataložene povijesti.

Može se reći da u nas postoji određena tradicija i svijest o važnosti rješavanja problematike daljnje izgradnje starih gradova na našoj obali. Predvođe u tome Split i Dubrovnik, a pridružuje im se, izgleda bez pravog kontinuiteta, i Zadar. Uobličena su dva osnovna stanovišta s kojih se problemima prilazi: s jedne strane je to osjetljivo pitanje odnosa prema kulturnom urbanom nasljeđu, a s druge stanovište suvremenog poimanja urbanog planiranja. Susreću se tu i dva glavna profila stručnjaka: to su prije svega arhitekti-urbanisti, koji u načelu oblikuju konkretne prijedloge kao i konačne planove, a u dijalogu s njima su obično stručnjaci zaštite kulturne baštine, ponajčešće povjesničari umjetnosti. Razumljivo, prisutni su tu i društveno-politički činioци, administracija i razne druge društvene grupacije i potencijalni investitori sa

svojim određenim željama i interesima. Ne može se reći da se u tim raspravama govori zajedničkim jezikom, niti da postoji dovoljno čvrsta zajednička osnova polazišta, zajednička vizija stvarnih društvenih potreba kao ni jedinstvena ljestvica vrednota i prioriteta. Ne može se reći ni da kod toga u pravoj mjeri sudjeluju i korisnici planiranja, tj. stanovnici dotičnih gradova. Drugim riječima, »participacija«, toliko naglašavana u kontekstu suvremene teorije prostornog planiranja, zastupljena je manje ili više samo simbolički. Ukoliko i postoji, uostalom ona je zakonom i propisana, ona se ipak svodi uglavnom na formalnu javnu raspravu *post festum*. Ona ne može donijeti značajnije rezultate jer se obično radi o potpuno nepripremljenoj i nedovoljno obaviještenoj sredini, koja nije u mogućnosti da ulazi u rasprave s potrebnom količinom razumijevanja predmeta o kojem se govori. Tako se rasprava o planovima pretežno vode u suočavanju triju gledišta, dva stručna, specijalistička, kao zaštita baštine i kao arhitektonsko-urbanistički vid, od kojih i jedna i druga strana imaju iza sebe primarno autoritet svoje stručnosti, dok treći faktor, društveno-političke grupacije i potencijalni investitori, u načelu ne posjeduju autoritet stručnosti ali zato posjeduju u većoj mjeri određenu moć, političku ili financijsku. Da bi se ovakva rasprava mogla voditi na najuspješniji mogući način, bilo bi neophodno potrebno da se ostvari zajednička osnova, preduvjet međusobnog razumijevanja svih učesnika, uključujući tu i onog najslabije zastupljenog, tj. narod kao stvarnog korisnika. Svijest o potrebi ostvarivanja takvog polazišta je danas u modernoj teoriji gradogradnje izrađena između ostalog i kroz naglašavanje potrebe da se pitanjima pristupa cjelovito, u kontekstu totalne vizije grada, a ne parcijalno i jednostrano. Govori se tu sve upornije o totalitetu prostorno-vremenskog i psiho-fizičkog bića grada koje obuhvaća ne samo fizičku urbanu baštinu nego i njegov duhovni, kulturni identitet, jedinstven u svom vrijednosnom kontinuitetu onoga od jučer, onoga od danas i onoga od sutra. To je identitet bića okrenutog prema sebi, tj. stvaranju maksimalnih mogućnosti za rast vlastitog stanovništva, a zatim i okrenutog prema vani, tj. prema svojoj funkciji, u odnosu na prostore i žitelje koji žive u sferi grada, a zatim i prema republici, zemlji i svijetu. Zadar je očito grad svijeta, i po svojoj povijesti i po svojoj, prije svega pomorskoj privredi, turizmu i kulturi. U slučaju Zadra ova svjetska dimenzija sigurno nije samo fraza, i ona predstavlja veliku odgovornost za one koji kroje njegovu materijalnu i duhovnu sudbinu.

1. Biće grada — sveobuhvatnost vizije

Osvrćući se na dosadašnju aktivnost u vezi s poslijeratnom izgradnjom Zadra i njegovim aktualnim urbanističkim planiranjem nameće nam se i potreba da se posebno osvrnemo na zanemarene vidove razmatrane problematike, ali prije svega i na određenu teoretsku podlogu koja nam u tom pogledu može poslužiti kao uporište. Da planiranje

gradova neminovno mora proizlaziti iz cjelovitog pristupa stvarnosti, to je već gotovo opće mjesto suvremene teorije; postoje tek samo različite inačice u izražavanju tog aksioma. Globalno bi ih mogli odrediti s dvije osnovne karakteristike koje označavaju i dvije glavne struje u modernoj arhitekturi, od koje jednu možemo nazvati racionalističkom a drugu organskom. Najizrazitiji predstavnik *racionalističke struje*, dugogodišnji glavni tajnik Corbusierove organizacije za modernu arhitekturu (CIAM) i pisac dominantnog utjecaja poslije drugog svjetskog rata, izrazit će to vrlo odlučno:

»Ako je uopšte igde na području arhitekture osnovni preduslov univerzalni stav, onda je to u urbanizmu. Bez opštih i širokih pogleda nema reda u urbanizmu. Vremena koja su nesposobna za opšti pogled na svet nisu sposobna ni za urbanizam koji bi bio nešto više od običnog krpeža. Ni čete specijalista ne pomažu ako nedostaje univerzalni stav koji život shvata kao celinu.«¹

Sám Corbusier će, u posljednjem razdoblju svoga života, to izraziti više opisno, kroz odnos tehnike i duhovnih vrijednosti:

»Potrebno je da sva sredstva tehnike i sve naše duhovne vrednosti, povezani u jednom širokom spektru, pođu ukorak jedni za drugima od središta svih naših misli i preokupacija: od čoveka — čoveka od krvi i mesa, ali i od duha (racionalnog i osećajnog).«

S ponešto naivnog optimizma Corbusier će zaključiti misao:

»Eto, to je željeni izlaz iz — u stvari nepostojećeg sukoba između tehničkog i duhovnog stanovišta.«²

Izgleda da je s više realizma, s više realističke vizionarnosti (danas to možemo reći) govorio o tome Walter Gropius, otac Bauhausa, zaokupljen formacijom suvremenih planera i oblikovatelja prostora; on ustraje na »sveobuhvatnosti vizije«, na »totalnoj arhitekturi«:

»Zaustavio sam se na zaključku da arhitekt ili projektant, vrijedan toga naziva, mora za ostvarenje istinske sinteze budućeg društva zaista imati široku i sveobuhvatnu viziju. Mogli bismo je prozvat 'totalnom arhitekturom'. Za takav cjelovit pothvat potrebna im je gorljiva strast žarkog pristaše i skromna popustljivost u suradnji s drugima, jer nisu u stanju obaviti sve sami, pa bili ma kako veliki.«³

Međutim, nasuprot ovoj, uvjetno nazvanoj racionalističkoj orijentaciji (ili usporedno s njom?) niz arhitekata i teoretičara moderne arhitekture i urbanizma razvijaju ideju cjelovitog pristupa i djelovanja ističući »organski« karakter oblikovanja. Prije svih tu je njihov nestor, otac »organske arhitekture« F. L. Wright koji tumačeći osnovni pojam svojih teoretskih polazišta kaže:

¹ Siegfried Giedion, *Raum, Zeit, Architektur*, Ravensburg, Otto Maier Verlag, 1965. (Prijevod: Milorad Radonić i Ranko Trbojević, Beograd, Građ. knjiga, 1969, str. 426.)

² Le Corbusier, *Manière de penser l'urbanisme*, Editions Gonthier. (Prijevod: Tijana Maksimović, *Način razmišljanja o urbanizmu*, Beograd, Građ. knjiga, 1974, str. 14.)

³ Walter Gropius, *Scope of total architecture*, New York, Harper publ., 1955. (Prijevod: Sena Gvozdanović, *Sinteza u arhitekturi*, Zagreb, Tehn. knjiga, 1961. str. 162/3.)

»Riječ organski se odnosi na bit; možda bi u ovom slučaju bolje odgovarala riječ integralni, unutarnji, istinski (vjeran svojoj biti). U smislu kako je upotrebljavamo u arhitekturi riječ organski znači da se cjelina odnosi prema dijelu kao dio prema cjelini. Prema tome bit u smislu cjelovitosti je ono što se stvarno želi označiti riječju organski.«⁴

Saarinen govori o tri principa izgradnje gradova: uz principe ekspresije i korelacije to je i princip organskog poretka.⁵ Sigurno naj-uzbudljiviji suvremeni »filozof grada«, sociolog i filozof kulture, Lewis Mumford pledira za organičnost kao ključnu kvalitetu kulture i života gradova, nasuprot pomahnitale »megamašine«. I naš Mutnjaković će biti zaokupljen idejom »biourbanizma,⁷ a Bogdan Bogdanović će se dati u potragu za »smislom grada« kao »kognitivnim modelom«. I Petricioli će, govoreći o »liku Zadra kroz stoljeća«, svoje izlaganje započeti tvrdnjom: »Gradovi su živi organizmi.«⁹

Gaston Bardet, direktor međunarodnog urbanističkog instituta u Bruxellesu će svoju knjigu o urbanizmu zaključiti gotovo oduševljenom izjavom, što je sigurno više odraz intenzivne želje negoli stvarnog uvjerenja:

»Tako znanstvena analiza, primijenjena umjetnost, duhovna vitalnost u višestrukim međudnosima uspjeh će ostvariti urbanizam koji će biti tjelesni i biološki, koji će zadovoljiti duh i život, koji će biti po mjeri čovjeka...«¹⁰

Poslije rata, u trendu interdisciplinarnosti, svjetski poznati grčki teoretičar Doksijadis razvit će ideju »ekistike« kao jedinstvene interdisciplinarne znanosti urbanizma.¹¹ Međutim, našu će posebnu pažnju privući istraživanja koja je pod vodstvom Guorgya Kepesa, na Massachusetts Institute of Technology, izvodio Kevin Lynch, tragajući za izvorima »slike jednoga grada«:

»Slika jedne čovekove okoline se može analizirati tako, što ćemo je razložiti na tri komponente: njen identitet, strukturu i značaj. Na taj način se olakšava analiza, mada se nikada ne sme izgubiti iz vida to, da se sva tri aspekta u stvarnosti uvek javljaju u zajednici.«¹²

⁴ Frank Lloyd Wright, *The future of architecture*, Publ. by The new American library, New York, 1963, str. 347.

⁵ Eiel Saarienen, *The City*, Cambridge, Massachusetts, The M. I. T. Press. (Prijevod: Obren Vukomanović, *Gradovi*, Sarajevo, Svjetlost, 1972.)

⁶ Lewis Mumford, *The Myth of the Machine*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1964. i 1966. (Prijevod: Nikica Petrak, Zagreb, Graf. zavod Hrvatske, 1986.)

⁷ Andrija Mutnjaković, *Biourbanizam, Rijeka*, Izdavački centar, 1982.

⁸ Bogdan Bogdanović, *Urbs and Logos*, Niš, Gradina, 1976.

⁹ Ivo Petricioli, *Lik Zadra kroz stoljeća*, Zadar, Narodni muzej, 1978. (Katalog izložbe.)

¹⁰ Gaston Bardet, *L'urbanisme*, Paris, Presses universitaires de France, 1959, str. 135.

¹¹ Konstantinos Doksijadis, *Čovek i grad*, Beograd, Nolit, 1982.

¹² Kevin Lynch, *The image of the city*, Cambridge, Massachusetts, The M. I. T. Press. (Prijevod: Milutin J. Maksimović, Beograd, Grad. knjiga, 1974, str. 10.)

Ipak, čini nam se, da je najtemeljitiiju studiju novijeg vremena ostvario Norberg Schultz, koji je zaokupljen temom odnosa »egzistencije, prostora i arhitekture«. To je i naslov njegova djela, koje bismo mogli okarakterizirati da je filozofsko-antropološkog karaktera. Autor razlikuje šest mogućih prostora, pragmatički, perceptualni, egzistencijalni, spoznajni, apstraktni i umjetnički, ali je primarno zaokupljen egzistencijalnim prostorom, obrazlažući svoju odluku:

»Do sada — i zasad — diskucijom o arhitektonskom prostoru dominirao je naivni realizam, bilo da se javlja pod maskom studija o 'arhitektonskoj percepciji', bilo pak kao trodimenzionalna geometrija. U oba ova slučaja zabravljen je i izgubljen iz vida osnovni problem prostora kao *bitne dimenzije čovekovog postojanja i opstanka*.«¹³

Suprotno »naivnom realizmu« Norberg Schultz razvija ideju da »arhitektonski prostor treba shvatiti kao konkretizaciju shemata i predstava, koje predstavljaju neophodni deo čovekove opšte orijentacije ili 'postojanja u svetu'«, te zaključuje:

»Stoga ja vjerujem da sam uspostavio jedan prost, a koristan ključ za rešavanje problema *arhitektonskog totaliteta*.«¹⁴

Teorija Norberga Schultza se u velikoj mjeri zasniva na filozofskim, psihološkim, sociološkim i umjetničko-teoretskim studijama Heideggera, Merleau Pontya, Jeana Piageta, G. Bachelarda, H. Sedlmayera, S. Giediona i mnogih drugih.

Paralelan način razmišljanja o totalitetnom karakteru oblikovanog prostora mogli bismo ilustrirati i poimanjima koja oblikovanje doživljavaju kao *ostvarivanje istine*, što je možda najpregnantnije izrazio Walter Gropius:

»Počeli smo shvaćati da projektirati našu fizičku životnu sredinu ne znači nametnuti fiksiranu zbirku estetika, već da to znači *obuhvatiti kontinuirani unutarnji razvoj*, neko uvjerenje što neprekidno — u službi čovječanstva — *obnavlja istinu*.«¹⁵

I F. L. Wright, zaključujući određenje načela istine u arhitekturi, gotovo patetično izjavljuje:

»Istina je božanstvo u arhitekturi.«¹⁶

2. Ranija razmišljanja

Odluka da se u Zadru, na području Foruma, podigne spomenik drugu Titu i vjekovnoj borbi Zadra za slobodu ponovno je, nakon podosta vremena, aktualizirala problematiku urbanističkog planiranja Grada jer je očito danas, kao što je bilo očito i planerima grada prije tride-

¹³ Christian Norberg — Schulz, *Existence, space and architecture*, London, Studio Vista, 1971. (Prijevod: *Egzistencija, prostor i arhitektura*, Beograd, Grad. knjiga, 1975, str. 7.)

¹⁴ Na istom m.j.

¹⁵ W. Gropius, nav. dj., str. 163.

setak godina, da se čak ni urbanističko rješenje Foruma kao preduvjet za smještavanje Spomenika, ne može ostvariti neovisno od generalnih strateških postavki za razvoj Grada u cjelini. Forum je srce Grada i ključni element u afirmaciji njegova identiteta. Izvjestilac o prvoj velikoj akciji planiranja poslijeratne izgradnje Zadra, Josip Seissel, već tada utvrđuje, uostalom, neoporecivo opće načelo:

»Možemo sumarno ipak toliko istaći, da se jasno pokazala potreba cjelovitog tretiranja svih tih pitanja, koja su odlučna za *zdrav organizam grada kao cjeline i života u njemu, pa se ne smiju fragmentarno rješavati.*« (Podcrtao J. V.)¹⁷

U svakom slučaju aktualna akcija ponovno potiče da se, u kontekstu problematike koju postavlja podizanje Spomenika, još jednom podsjetimo i još jednom raspravimo neke ključne strateške točke izgradnje Zadra u cjelini, na osnovi ranijih odluka i postojeće egzistencijalne stvarnosti Grada.

Osim u upravo navedenom tekstu o potrebi »cjelovitog tretiranja svih tih pitanja, koja su odlučna za zdrav organizam grada kao cjeline i života u njemu«, Seissel u toku svoje rasprave upotrebljava pojam i izraz »lik grada« gotovo kao termin koji je ugrađen u samu osnovnu pretpostavku pristupa problematici. Na samom početku teksta on osjeća potrebu da taj izraz izričito i jasno odredi:

»Kroz historiju vidimo da se na istom mjestu, ako se ono odlikuje povoljnim uvjetima, u smjeni naroda i civilizacije, smjeni rušilačkih i kreativnih snaga, podiže grad na ruševinama staroga, uvijek iznova, skoro neumornim sljedom. Kod takvog podizanja novog grada na starom mjestu prethodni se oblik ne gubi bez traga, već se sad više, sad manje nešto od propalog grada sačuva i ugrađuje, i tako djeluje na novi lik grada. Nastaju historijski slojevi međusobno ovisni i povezani, htjeli to ili ne htjeli graditelji. Svi ti slojevi zajedno, najstariji potisnuti kao u podsvijest grada, novi manifestni, sačinjavaju *lik grada.*«¹⁸

Štoviše, potpuno u duhu najnovijih koncepata gradogradnje Seissel izričito proširuje pojam »lika grada« na njegovu kulturnu, društvenu i psihološku i emocionalnu razinu:

»...urbanistički se inventar grada ne sastoji samo od skupa objekata, koji su se tu našli, bogatog ili siromašnog po svom arhitektonskom izrazu i značenju, već naprotiv, od međusobnog prostornog i smislenog odnosa tih objekata, koji je *uvjetovan podjednako kulturno-historijskim faktorima, živim snagama grada, kao i samom prirodom.*

Iz te povezanosti izlaze specifične osobine grada, kojima je on obilježen kao taj i takav, te nas u njega vežu, čine da ga *volimo i pamtimo.* To je *individualnost grada*, u kojoj leži njegov značaj ispoljen u urbanističkom liku.« (J. V.)¹⁹

¹⁶ F. L. Wright, nav. dj., str. 348.

¹⁷ Josip Seissel, »Urbanistički lik i problemi rekonstrukcije grada Zadra«, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 1, Zagreb 1954, str. 34.

¹⁸ Nav. dj., str. 19.

¹⁹ Nav. dj., str. 19.

Polaženje od spoznaje »lika grada« i individualnosti grada«, Seissel izričito postavlja kao jedno od osnovnih načela pristupanju izrade urbanističkog plana:

»Mi nastojimo spoznati i proniknuti taj lik, da to najznačajnije, što grad ima, novim gradnjama ne negiramo i ne upropastimo.«²⁰

I u samom uvodnom dijelu natječaja koji je tada raspisao Narodni odbor grada za idejnu regulacijsku osnovu teritorija grada Zadra na poluotoku ističe se:

»Regulacijskom osnovom potrebno je obuhvatiti površine grada, koje su danas zbog bombardiranja i rušenja ostale slobodne te principiijelno riješiti problem sanacije postojećeg dijela grada tako, da sve zajedno predstavlja *organsku urbanističku i arhitektonsku cjelinu*.«²¹

U čitavu prvom poglavlju svoga izvještaja Seissel razvija široku sliku prije svega povijesno-prostornog preoblikovanja lika grada Zadra, a prelazeći na aktualna urbanističko-oblikovna pitanja on se povlači na svoje uže područje, naglašavajući da se neće baviti »kompleksom ekonomskih i organizacijskih pitanja oko podizanja grada«. Postavljajući tako široki okvir za uži prostorno-oblikovni pristup, Seissel kao da ipak nepažnjom suzuje onu temeljitost pristupa koju ističe u uvodnom dijelu govoreći o kulturnim, društvenim, psihološkim i emocionalnim dimenzijama lika grada. Vjerojatno je to pod utjecajem konkretne društvene situacije u kojoj su se afirmirali prije svega određeni institucionalizirani faktori u kojima je povijesni kompleks predstavljen stručnjacima i institucijama zaokupljenim kulturnom baštinom, a s druge strane društveni kompleks u kojem dominiraju ekonomski i organizacioni faktori, tj. nosioci ekonomske i političke moći. Nažalost kompleks kulture, bilo u onom lošijem pojmu kao »segmentu društvene proizvodnje« bilo u onom širem i ispravnijem kao »oblikovnoj kvaliteti življenja pojedinačnog i društvenog«, ovdje nije zastupljen, odnosno kao da je u načelu sveden u okvire povijesnog i baštinskog aspekta. (Izgleda da će, unatoč teoretskoj svijesti o nužnosti zahvaćanja problema u njegovoj organskoj cjelini, trebati još mnogo vremena da se naučimo i *misлити i djelovati neodvojivo s dviju pozicija istovremeno*: ostvarujući *pojedinačno* ostvarivati i oblikovati *cjelinu*).

Međutim sigurno je da opće i načelne odrednice prisutne u razmišljanjima stručnjaka prije tridesetak godina imaju gotovo punu vrijednost još i danas. Njima možemo zahvaliti, globalno govoreći, da u prvom valu izgradnje Zadra nije došlo do tragičnih promašaja. To se odnosi prije svega na vrlo razborito promišljanje o ključnim elementima prostornog oblikovanja, o odnosima prostora i volumena, o općem mjerilu:

»Ova će se (uravnotežena izgradnja cjeline — J. V.) manifestirati u nesmetanom odvijanju života, u skladnoj općoj dispoziciji i odnosu izgrađenog i neizgrađenog prostora u pravilnoj razdiobi i odmjerivanju građevnih volu-

²⁰ Na istom mj.

²¹ Nav. dj., str. 27.

mena, što sve daje određeno mjerilo gradu, koje mora biti usklađeno sa postojećim sačuvanim objektima i njegovim historijskim monumentima. Svime time treba konačno uspostaviti i postići ponovo zdravi, plemeniti profil grada.«²²

Kod toga Seissel dobro uočava i jednu od osnovnih dvoumica takva gledanja:

»U prilog manjih gradskih prostora govori nam, kako vidimo historija, ali ovdje i mediteranska klima i način života. Možemo reći da za veće prostore govori naše doba; kad stvaramo danas novo, tada volimo prostranstva, a smetaju nam skućeni prostori. Navikli smo na otvorene perspektive i slobodnije preglednosti nad cjelinom.«²³

Iz toga se izvlači vrlo koristan i savjestan zaključak:

»Vidimo iz svega, da će se odmjera dimenzija trgova i vizure u Zadru morati vršiti vrlo oprezno. Tamo gdje nas historijski objekat veže, učinit ćemo ono, što je njegovu djelovanju najpovoljnije, a da u općenitosti i na mjestima, gdje je to zgodno omogućimo i dublje vizure.«²⁴

Dajući sasvim konkretne orijentacione mjere o veličini i visini objekata, primjenjuje se oprez i uravnoteženost koja karakterizira i polazna načela s punom sviješću o postavljenom cilju:

»To nam se čini logičnim rezultatom ocjene mogućnosti, koje nam pruža poluotok, uz pretpostavku, da težimo postići sliku grada, a ne malog mjesta. Ta visina omogućuje nam ujedno, da sačuvamo djelovanje historijskih dominanta.«²⁵

S današnje perspektive možemo izraziti zadovoljstvo što je tada postojala ta svijest i savjest. Iako je, kasnije, u praksi, bilo nepoštivanja tih mjerila i načela, ipak odstupanja nisu nigdje tragična, a mnoga od njih se mogu ublažiti naknadnom izgradnjom. Globalno govoreći, novo se uklopilo u raster poluotoka po mjeri i razmjeru ne razarajući drastičnije smisao njegova tkiva. Ipak kao da se ponekad, po našem mišljenju neopravdano, izražava i odviše kritičan stav prema puritanizmu zadarskih arhitektonskih poslijeratnih interpolacija. Izgleda kao da smo negdje u podsvijesti još uvijek vezani uz postulat nužnosti »čistoće stila« ili »stilske povezanosti« ako i ne imitacijom ali bar nekom varijacijom ranijeg stila, a teško prihvaćeno *kontrast* ne samo kao estetički princip nego upravo kao metodu naglašavanja i podcrtavanja željenih akcenata. Po mom osobnom mišljenju purizam zadarske poslijeratne arhitekture ima svoje opravdanje kako sa šireg povijesnog tako i s estetskog i etičkog stanovišta. U širem povijesnom kontekstu to je najautentičniji dokument svoga vremena, te prema tome i etički najčišći akt stvaraoaca. U oblikovanom smislu to je jasan kontrast, u kojem upravo svjesna »šutnja«, »praznina« i nenametljivost novoga ostvaruje na najuvjerljiviji način poštovanje prema autentičnim povijesnim spomenicima i pruža čist prostor za njihov puni izraz. Ta izgradnja u

²² Nav. dj., str. 29.

²³ Nav. dj., str. 30.

²⁴ Na istom mj.

²⁵ Na istom mj.

većini slučajeva igra ulogu neutralnih sivih površina kod restauracije teško oštećenih slika.²⁶ Ta sivila odaju počast izvornim dijelovima slike, ali neizravno i uprisutnjuju emocionalni naboj asocirajući prošla razaranja, preživljenu tragediju. To su ožiljci na licu ratnika ili mučenika. Što više u zadarskom slučaju to i nije potpuni i isključivi kontrast: negdje u podtekstu racionalizam te arhitekture se povezuje s racionalizmom klasike prisutne već u samom rasteru grada. I ne samo u njemu.

U svom izlaganju prof. Seissel kao da je samo usput natuknuo karakterističnu opasnost u poslu planiranja naših gradova, govoreći o prisutnom mentalitetu »malog mjesta«. Doduše on to spominje prije svega u odnosu na određenje okvirnih mjera nove gradnje, iako bi se to moglo shvatiti šire kao opasnost od uskoće gledanja. Prof. Seissel se zalaže i za Poluotok kao grad pješaka, ne zanoseći se idealnim rješenjima, tj. ukinućem kolnog prometa, ali realistički upućuje na potrebu njegove bolje organiziranosti, pa i kroz oslobođenje Poluotoka od nekih sadržaja koji nisu vezani za nj, a s druge bi strane mogli oživjeti novi, kopneni dio grada. Govori se tu i o unaprijed planiranoj etapnoj izgradnji kojom bi se trebale izbjeći »nakazne slike« i »apsurdne situacije«; govori se i o njegovanju zelenila i vrtova karakterističnih za Zadar XVIII. i XIX. st.

Vjerojatno pod utjecajem tada vladajućeg neraspoloženja prema XIX. st., a posebno onom austrijskom, Seissel je, s današnjih pozicija, ponešto nepravedan prema tom dijelu istine o Zadru. Radi se, razumljivo, o zgradama koje su prije svega svojom veličinom neprimjereno tradicionalnim mjerilima Grada. Međutim, vrijeme kao da je i tu stvari svelo u prave mjere. Iako nam stara austrijska obala (ni njezine mjere) danas nije prihvatljiva jer je davala dominantan pečat Gradu, neprimjeren njegovu cjelovitu biću, današnji ostaci tog austrijskog metropolitanskog Zadra kao da su vrlo dobro porazmješteni u oblikovnom smislu, kao da su dobili ulogu orijentacionih točaka, ostvarujući istovremeno, lice jednog važnog dijela zadarske povijesti, bez koje bi ovaj grad bio osiromašen. U svakom slučaju to su gornje granice prihvatljivih mjera voluminoznih masa koje su količinski i po razmještanju danas prihvatljive, ali ne dopuštaju da ih se umnožava.

Razmišljajući o aktualnosti urbanističkih odrednica od prije tri desetljeća, svakako treba istaknuti još jednu tada utvrđenu polaznicu koja kao da je kroz minula desetljeća potpuno zaboravljena. U članku prof. Seissela kao i u propozicijama navedenog natječaja govori se i o turi-

²⁶ Izgleda da u rekonstrukciji ili restauraciji povijesnog spomenika, pokretnog ili nepokretnog, postoje načelno tri mogućnosti: uništene dijelove ispuniti nekom neutralnom prazninom ili pažljivo rekonstruirati ili varirati uništeno na način da je rekonstruiran dio prepoznatljiv, ili ići na potpuno, što je moguće savršeniju rekonstrukciju. Ni jedno od ovih rješenja se vjerojatno ne može izdvojiti niti kao jedino moguće, a niti kao načelno neprihvatljivo. Odluka ovisi o pojedinom slučaju i osobnom poimanju.

zmu, te se spominje »klimatski turizam« u jezgri grada, a »sezonski turizam« na području »Mikinog rta«. U pogledu razvitka sezonskog turizma u načelu se, vjerojatno, ne ma što posebno primjetiti, ali jasno istaknuta komponenta »klimatskog turizma u jezgri grada« kao da je posve zaboravljena. Očito da bi to trebao biti prije svega »zimski turizam« sa svim jasnim elementima »kulturnog turizma«, s obzirom na kulturne vrijednosti i kulturno-znanstvene potencijale Grada. (Neke postojeće asocijacije na Urbino, očito su na mjestu i ne bi ih trebalo zaboraviti!) Međutim, sve ove izuzetne i specifične prednosti Zadra kao zimskog turističkog centra kao da su zaboravljene. Od nekadašnja tri, reletivno skromna hotela na Poluotoku, danas je ostao samo jedan, a i taj je zimi većim dijelom zatvoren. Neko moguće opravdanje za ovu zaboravnost može biti eventualno očekivanje da se taj dio plana mora prije svega riješiti izgradnjom kompleksa Foruma i Obale maršala Tita. To znači da bi danas trebao biti u centru razmišljanja i akcije.

Sve u svemu treba odati poštovanje onima koji su djelovali nekad i trebalo bi biti obazriv prema promašajima koji su ponekad bili rezultat neobuzdanosti graditeljskog entuzijazma ili stanovite naivnosti uvjerenja. Možda je bila sretna okolnost da je to bilo vrijeme cvata »moderne arhitekture«, tj. razuma i funkcionalnosti ali i određenog oduševljenja i emocionalne vezanosti uz porušen igrad. Hoće li nam vrijeme »postmoderne« prirediti ugodnija ili neugodnija iznenađenja? Njezino napuštanje puritanizma i otvorenost prema tradiciji kao da obećavaju, ali suvremena prisutnost kulturnog nihilizma i iracionalne nekontroliranosti formalizma mogu izigrati iščekivanja. Da li novi duh donosi i veću moguću razjedinjenost i amorfnost, disparatnost u načinu razmišljanja i odlučivanja? Mogli bismo poželjeti da naše vrijeme nastavi ostvarivati svoj dio u oblikovanju ovoga grada s ne manje jasnoće »lika«, »individualnosti« njegova identiteta od one jasnoće koju su posjedovali njegovi graditelji prije trideset godina.

Ponekad kao samostalan vid, a ponekad kao integralni dio cjelovitog urbanističkog koncepta pojavljuje se pitanje zaštite graditeljskog nasljedstva te se, analogno tome, i stanovišta urbanista i stanovišta konzervatora oblikuju ponekad kao suprotnosti a ponekad kao skladno dopunjavanje. U svakom slučaju ideal, jedino poželjno je jedinstveno rješenje koje proizlazi iz jedinstvenog »organskog« poimanja, koje proizlazi iz cjelovito shvaćenog života i njegove istine u kojoj, doduše, kao da postoje posebne istine, istina prošlosti, istina sadašnjosti i istina budućnosti. Poteškoće nastupaju onda kad ne uvidamo da doista postoji više mogućih rješenja, odnosno konkretnih inačica jedinstvene globalne istine. Postoje sigurno dobra i bolja rješenja. Da li postoje idealna? Samo ako imamo izuzetnu sreću. Poteškoće nastupaju kad izroni neprevladiva suprotnost u vidu dviju mogućih vrednota koje se u konkretnom slučaju isključuju te se treba odlučiti samo za jednu od njih, a druge se svjesno odreći. Shvatiti takve neizbježne poteškoće i imati razumijevanje za njih, pretpostavka je svakog djelotvornog dijaloga, a to je

moгуće samo prevladavanjem specijalizma, tj. kroz neophodnosti da se u konkretnom stručnjaku specijalistu istovremeno razvija i osjetljivost za cjelinu, a specijalni pogled izgrađuje u kontekstu cjeline.

I u konkretnom slučaju planiranja i izgradnje Zadra stručnjaci za zaštitu povijesne baštine vrlo su aktivno bili prisutni, ne samo kroz održavanje spomenika i traženja mogućnosti njihova aktivnog uključivanja u suvremeni život, kroz istraživanje baštine i spremanje tehničke dokumentacije i prijedloga nego i kroz neposredno uključivanje u proces izrade plana izgradnje. Povijesni aspekt zadarske potrage za identitetom grada najpotpunije je razradio prof. Ivo Petricioli istraživanjima o urbanističkim preobraženjima grada kroz njegovu prošlost i aktualiziranjem njegove povijesne ikonografije, tj. transformacije njegova lika kako se on pojavljuje na starim vedutama.²⁷ Analogan doprinos za doba antike, a posebno za pitanje Foruma ostvario je prof. Mate Suić.²⁸

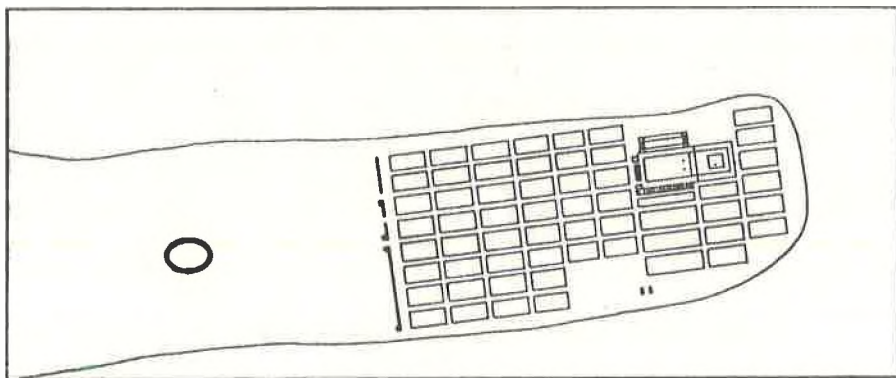
U institucionaliziranom obliku uloga konzervatora se ostvaruje djelovanjem Zavoda za zaštitu spomenika kulture od njegovih ranih poslijeratnih vremena i djelovanja konzervatora Grge Oštrića, pa zatim Ksenije Radulić, da bi se u posljednje vrijeme razvila u širokom opsegu rada dvojice stručnjaka Miljenka Domijana i Pavuše Vežića.

Za potrebe tek osnovnog obavještanja o nekim ključnim stavovima o odnosu baštine i suvremenog urbanističkog planiranja općenito, a i u našem slučaju posebno, mogu nam vrlo dobro poslužiti dokumenti s međunarodnog simpozija koji se 1970. god. održao u Splitu pod naslovom »Problemi i tehnika zaštite historijskih gradskih centara«, na kojem je i zadarska konzervatorica Ksenija Radulić podnijela referat o problemima regulacije zadarskog Foruma.

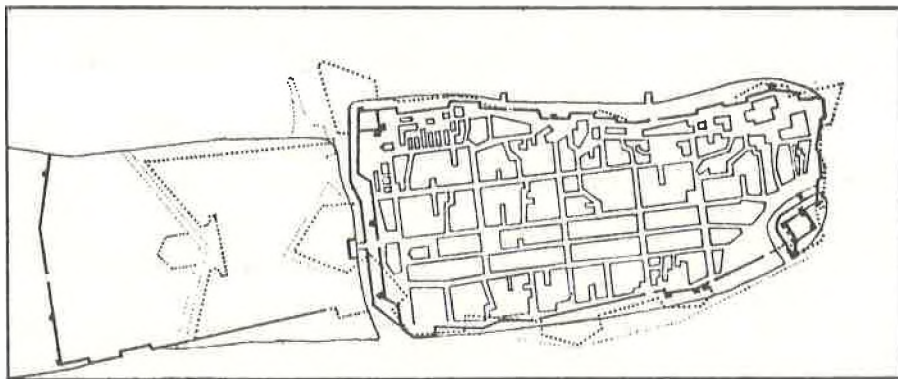
Kao što nam govore Zaključci s tog simpozija, na njemu je stavljeno težište na nekoliko, u to vrijeme važnih postulata, a to su: upozorenje da je »naslijeđena gradska jezgra integralni dio grada«, iz čega proizlazi neophodnost da se o njoj vodi posebna briga u sklopu urbanističkog planiranja s težnjom da se nasljedstvo ne izdvaja iz aktualnog života i ne pasivizira. Istaknuta je važnost istraživanja, metodologije i dokumentacije o povijesnim spomenicima kao podlozi za uključivanje u urbanističko planiranje. Naglašena je također potreba izobrazbe svih vrsta stručnjaka, za koje bi bilo idealno rješenje da se obrazuju na

²⁷ Ivo Petricioli, »Dva tisućljeća zadarskog urbanizma«, *Urbs*, 2/1958—59; Isti, »Marginalije uz obnovu Zadra«, *Urbs*, 2/1958—59. Isti, »Neki konzervatorsko-urbanistički nesporazumi u Zadru«, *Zbornik zaštite spomenika kulture*, Beograd, br. 14, 1963; Isti, »Lik Zadra u srednjem vijeku«, *Radovi Instituta JAZU, u Zadru*, sv. 11—12, 1965; Isti, »Ikonografija Zadra do pada Mletačke Republike«, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 11—12, 1965; Isti, »Zadar na prijelomu XV. i XVI. st.«, *Zbornik radova o Federiku Grizogonu*, Zadar 1974.

²⁸ Mate Suić, »Izveštaj o istraživanju foruma u Zadru«, *Ljetopis JAZU*, 55, 1946—48; Isti, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, Liber, 1976; Isti, *Zadar u starom vijeku*, Prošlost Zadra, knj. 1, Zadar, Filozofski fakultet, 1981.

ANTIČKI JADER

SREDNJOVJEKOVNI ZADAR — UTVRDE 16—17. STOLJEĆA

Antički, klasični, racionalni Jader i srednjovjekovna spontana i slikovita intervencija. Naše vrijeme ostvaruje novu sintezu gradeći dalje na baštinenim osnovama, ali u duhu suvremena senzibiliteta, pridružujući i dokumente suvremene kreativnosti i istine o suvremenoj stvarnosti.

(Crteži Pavuše Vežića iz Kataloga izložbe »Lik Zadra kroz stoljeća«, uz tekst Ive Petriciolija).

jednoj jedinjoj instituciji radi potrebe jedinstvenog polazišta u zaštiti i planiranju. (Kao konkretna posljedica ovih nastojanja ostvaren je kasnije u Splitu Postdiplomski studij graditeljskog nasljeđa pod pokroviteljstvom Arhitektonskog fakulteta Zagrebačkog sveučilišta.) Referat Ksenije Radulović odlikuje se analitičnošću i razboritošću u iznošenju mogućih rješenja, ali u nemogućnosti da se definitivno odluči samo za jedno od njih, zadovoljavajući se, vrlo mudro, osnovnim načelnim opredjeljenjem:

»Program za naš Forum trebao bi pogodovati stvaranju autentičnog 'prirodnog' ljudskog života. Metodologija te analize bila bi prava tema simpozija.«²⁹

Aludirajući na nužnost velikog opreza i veliku studioznost (slično kao i prof. Seissel) ona zaključuje:

»Tako smo zatvorili krug razmišljanja o tretmanu zadarskog Faruma, svjesni da malo znamo i stoga mnogo riskiramo, ali prilično uvjereni da takav pristup sam po sebi nije unaprijed promašen.«³⁰

U stvari ona pretpostavlja da su u načelu moguća četiri različita rješenja Foruma: prvo kao pasivno prepuštanje da se stvari dogode tek uz osvještavanje nekih posve praktičnih potreba; drugo kao »poštivanje spomenika i arheoloških nalaza, ali povezujući ih u sasvim novu cjelinu; treće kao »antiurbanističko« i »arheološko« u kojem bi upravo povijesni spomenici i arheološki nalazi bili osnovni sadržaj prostora; u daljnjem tekstu spominje i četvrti slučaj kao »zatvaranje manjih prostora i gradnju volumena znatnih dimenzija«. Iako su neke dileme iznesene u ovom referatu danas već manje zaoštrene, on je nesumnjivo još uvijek aktualan, prije svega po ozbiljnosti i širini pristupa problematici.

3. Grad — djelo zajedništva

Vjerojatno jedna od središnjih slabosti zadarskog urbanizma (i ne samo zadarskog!) je pasivnost građana, nepostojanje ili zakržljalo javnog mnijenja.³¹ Interesantno je da u samim počecima taj faktor nije bio pokrenut. U izvještaju prof. Seissela nigdje se ne spominje uloga stanovništva. U to vrijeme, neposredno poslije rata u razrušenom gradu, koji se tek okuplja, vjerojatno je teško govoriti o aktivnoj ulozi javnog mnijenja. Međutim možda je zanimljivije spomenuti činjenicu da na međunarodnom splitskom simpoziju o problemima i tehnikama zaštite povijesnih gradskih jezgra (1970), jedan od inozemnih sudionika (J. M. Fitch s Columbia Univ., USA) se u svom referatu bavi problemom edu-

²⁹ Ksenija Radulović, »Pristup urbanističkoj regulaciji Foruma u Zadru«, *Urbs*, br. 10, Split 1970. (Objavljeno i u *Čovjek i prostor*, br. 2, Zagreb, 1971, str. 23—24.)

³⁰ Na istom mj., str. 24.

³¹ Josip Vrančić, »Rast gradova i opća oblikovna kultura naroda«, *Zborni radova*. I. Kongres Saveza društava povjesničara umjetnosti SFRJ, Ohrid, 1976.

kacije te govori o »tri kategorije ljudi koje treba odgojiti u različitim pogledima zaštite umjetničko-historijskog nasljeđa« i to: širu javnost, stručnjake-dizajnere (arhitekta, pejzažne arhitekta, gradske planere, arheologe i povjesničare umjetnosti i društva), te zanatlije u svim tradicionalnim zanatima.³² Međutim njegovo izlaganje je samo djelomično našlo odjeka u Zaključcima i prijedlozima s tog skupa. »Edukacija šire javnosti«, koju on stavlja čak na prvo mjesto, nije spomenuta, štaviše, u Zaključcima je problem zatvoren na vrlo tehno-birokratski način u tri kategorije sudionika u akciji zaštite: općinske skupštine, zavodi za zaštitu spomenika kulture i urbanistički zavodi. Doduše oni se stavljaju u »prvi red«, dok se inače spominje da postoje »različiti faktori«.

Vrlo je znakovito izlaganje o participaciji stanovništva koje nam daje Giancarlo De Carlo u svojoj studiji pod karakterističnim naslovom »L'architettura tra individualità e sistemi« u kojem polazi od stanovišta da je arhitektura složeni sistem s četiri podsistema, a to su: naručilac, arhitekt, izvođač i *korisnik*, te vrlo zorno opisuje djelovanje i unutar-nje opasnosti sistema:

»Ali kruženje unutarnjih komunikacija i međudjelovanje izmjena s vanjskim svijetom se odvija redovito i bez iskrivljavanja tako dugo dok 'složeni sistem' i svi 'podsistemi' od kojih je on sastavljen, posjeduju svoj apsolutni integritet. Naprotiv 'sistem' postaje 'zatvoren' kada bilo koja od komponenata biva odvojena od 'podsistema' kojemu pripada, ili pak kada se kojemu od 'podsistema' jedna od njegovih komponenata osili i nadjača ostale. U oba slučaja unutarnja komunikaciona mreža se remeti, a kanali izmjene s vanjskim svijetom se zabrtvljuju.«³³

Giancarlo De Carlo sažima misao:

»Drugim riječima: arhitektura koja je teoretski jedan 'otvoreni sistem' postaje u stvari 'zatvoreni sistem' u onom času kad je jedan od 'podsistema' promijenjen i otuđen uzurpacijom moći.«³⁴

Problem, međutim i nije posve jednostavan ni jednoznačan. O jednom od njegovih aspekata govori Walter Gropius, doduše u okvirima svoga vremena i svoga »velikog grada«:

»Može li se od djeteta odrasla u 'glavnoj ulici' očekivati navika traženja ljepote? Još je nije sreo i čak ne zna čemu da je traži, jer su njegove perceptivne sposobnosti otpočetak otupljene nemilosrdnom navalom kaotičnih boja, oblika i buke modernih trgovačkih poslova. Dijete se prepušta trajnom stanju senzorske apatije, te konačno otvrdne do onakvog otupjelog građanina koje je čak prestao biti svijestan svoje mizerne okoline. A često postaje očito zašto se on rijetko podiže nad stvaranje bilo čega osim nejasnoće ili laži kad pokušava dati oblik svojoj životnoj sredini.«³⁵

Mi bismo, međutim, Gropiusovu misao mogli aktualizirati ukazujući i na neke druge izvore »otupjelosti« i »senzorne apatije građanina«,

³² Tomislav Marasović, *Zaštita graditeljskog nasljeđa*, Zagreb—Split, 1983, str. 138—140.

³³ Giancarlo De Carlo, »L'architettura tra individualità e sistemi«, *L'organizzazione della complessità*. Antologia a cura di Sergio Los, Milano, Il Saggiatore, 1976, str. 253.

³⁴ Nav. dj., str. 253.

³⁵ Walter Gropius, nav. dj., str. 157.

pogotovo mladog. Postavlja se naime pitanje, može li mladi čovjek koji je upravo u kontekstu odgoja i obrazovanja a napose pod utjecajem masovnih medija nakljukan dogmom da je umjetnost po svojoj biti negacija i destrukcija, kojemu je kulturno ponašanje permanentno poistovječeno s konvencionalnošću malograđanina, može li on svoj nekonformizam i opredjeljenje za slobodu ponašanja djelotvornije afirmirati negoli brljanjem bezvezarija po zidu (s posebnim užitkom ako se radi o svježe obnovljenom pročelju povijesnog spomenika) ili pak »nekonformističkim« sjedanjem na klupi u parku s nogama na sjedištu ili pak oslobođen svih »potiskivanja« i svake »represije« razbacivati smeće kako gdje stigne?³⁶ Razumljivo je da sve to s vremenom dovodi do trajnog stanja »senzorne apatije« i otupjelosti građanina »koji je čak i prestao biti svijestan svoje mizerne okoline«.

Očito je da su to posve vidljivi promašaji dosadašnjeg odgoja. On mora problemu pristupiti s posve drugačijih pozicija. O njima nam govori Gaston Bardet:

»Međutim najbolja odgojna metoda se sastoji u nelišavanju svih konstitutivnih tijela grada, radosti stvaranja i participacije u podizanju vrijednosti prostora.«³⁷

Kod toga bi trebala biti uključena sva sredstva koja utječu na javno oblikovanje kulturne klime, a to su u prvom redu sistem odgoja i obrazovanja, društvene organizacije, masovni mediji. *Međutim, edukativno djelovanje mora neminovno biti situirano u isto tako permanentnom stručnom praćenju aktualne problematike urbanističkog planiranja i konkretnih problema u vidu povremenih savjetovanja stručnjaka svih relevantnih struka, gdje se razrađuje i strategija izgradnje grada, ali kod čega i sami stručnjaci nisu samo predvodnici nego su i sami, na svoj način, uključeni u permanentni samoodgoj i samoobrazovanje u interdisciplinarnoj izmjeni mišljenja.* Velik posao u tom pogledu bi trebao biti obavljen već u samom početku, u pripremama za izradu generalnog plana ili u fazi koju Robert Auzelle naziva »les études préliminaires«.³⁸ Međutim kako plan nije učinjen jednom za svagda nego se susljedno usavršava u samom životu, posve je razumljivo da i edukativna akcija mora pratiti njegovo ostvarivanje, te je u tu svrhu

³⁶ Interpretacija »grafita« kao umjetnosti je često vrlo neugodan primjer nemoći suvremenog kulturnog nihilizma. Iako, očito ima opravdanje mišljenje da neki bogomdani talent i na zidu neke kuće može našarati neku ekspresivnu šaru, ipak se mnogo puta sa značenjem »grafita« pretjeruje. Njihovo »otkrivanje« kao specifičnog medija umjetničkog izraza ima više veze s patološkom opsesijom našega vremena u potrazi za »novim« kao i s istovremenim razaranjem postojećeg. Očito je da su »grafiti« u cjelini govoreći, u estetsko-oblikovnom pogledu, više simbol nekulture i destrukcije, a ne istinskog stvaralaštva. Najžalosnije je što su oni postali alibi za permanentno oblikovno zagadivanje prostora.

³⁷ Gaston Bardet, nav. dj., str. 134.

³⁸ Robert Auzelle, *Technique de l'urbanisme*, Paris, Presses universitaires de France, 1970, str. 15.

potrebno, kao što i opet Robert Auxelle predviđa, da plan bude objavljen i permanentno izložen i pristupačan javnosti.³⁹ Gaston Bardet nam, govoreći o ulozi edukacije u urbanističkom planiranju, navodi zanimljiv podatak, da je 1900. god. D. H. Burnham, prihvaćajući se izrade generalnog plana za Chicago, tražio da 50% cjelokupnog budžeta planiranja bude namijenjen »popularizaciji i publicitetu plana«.⁴⁰

4. Srce Zadra — čudesni trg 2000 godina

Forum je neosporno srce Zadra, ali Forum danas više nije forum. Ni Zeleni trg više nije zeleni trg. Fizički to je tragično ogoljeli torzo, upravo *membra disjecta*, ali duhovno to je čudesni trg s preko dvije tisuće godina nataložene povijesti s nekoliko kulturnih slojeva, on je, premda razoren, ipak srce Grada, a nadajmo se da će to i ostati, ako mi to budemo željeli i ako budemo u mogućnosti da ga takvim učinimo, na dostojniji način nego što je to sada. Uobličiti prostorno to područje znači, po našem mišljenju, prije svega prostorno uobličiti to i takvo njegovo značenje povezujući u organsku cjelinu sve prisutne materijalne i duhovne sastojnice, u prostoru kao »komprimiranom vremenu« (G. Bachelard). Očito je da se, u načelu, odlučujemo za neku varijantu druge mogućnosti koju navodi u svom referatu Ksenija Radulić.

Ono što danas materijalno postoji to su tri povijesna kompleksa: Sv. Donata, kompleks Sv. Marije i smrvljena horizontala Forumu. Sv. Donat kao apsolutna dominantna čitava područja, s katedralom i nadbiskupskom palačom o boku te zvonikom katedrale kao glavnim vertikalnim naglaskom. Nasuprot je subdominanta, drugi tročlani kompleks s crkvom sv. Marije, Stalnom izložbom crkvene umjetnosti, Arheološkim muzejem i Kolomanovim zvonikom kao vertikalnom dominantom skupine. Zgrada kina »Zadar« je šutljiva ploha koja ih razdvaja, odnosno diskretno povezuje. Na tlu je pregažen Forum. Pojavom dviju navedenih tročlanih skupina, gubitkom gotovo čitava tijela i skoro polovice vlastitog tla, Forum je ovdje prisutan više duhovno i simbolički nego li stvarno i materijalno, ali po svom značenju on neminovno traži i veću materijalnu prisutnost. Međutim, bez vlastitog izvornog, nepovratno izgubljenog životnog prostora, on nema većih izgleda da bude u stvarnost vraćen doslovnim rekonstrukcijama *in situ* ili da čak diktira mjerilo prostora. Njegovi izvorni prostorni razmjeri su do temelja uništeni, a rekonstrukcija dijelova ima opravdanja samo ako se mogu rekonstruirati i izvorni razmjeri cjeline odnosno ako njegove rekonstrukcije mogu ostvariti neke nove kvalitetne odnose s postojećim, naknadno pridošlim volumenima. Tada to po svoj prilici neće više biti razmjeri nekadašnjeg foruma, nego bi oni vjerojatno trebali govoriti o suvremenoj senzibilnosti, odnosno o jednoj više značenjskoj, duhovnoj a ne doslovno

³⁹ Na istom mj.

⁴⁰ Gaston Bardet, nav. dj., str. 134.

materijalnoj interpretaciji. Oslobođajući se diktata materijalne doslovne autentičnosti, upućeni smo na simboličku aluzivnost, slobodne varijacije ili djelomične citate na izvornom ili nekom drugom mjestu pa, razumije se, i u kontekstu novih gradnji.

Činjenica je da na ovom prostoru postoji samo jedno moguće polazište u odmjeravanju prostornih odnosa, a to je zatvoreni i monumentalni volumen Sv. Donata. On se očito ne može sapeti u mjerila prostornih ostataka foruma, nego traži širi životni ambijent. Štoviše, i postojeći kontinuitet, odnos Sv. Donata i Sv. Marije kao dominate i subdominante, sugeriraju da se ta veza ne prekida nego da joj se osigura jedinstven zajednički okvir. On se čak i nameće u vidu idealnog, gotovo kvadratnog tlocrta koji je omeđen ulicama Lole Ribara, Petranovića i Nodila, a s morske strane bivšom, sada nepostojećom, antiknom bazilikom, odnosno rubom foruma. Time dobivamo nešto veći trg nego što bi možda dopuštao nekadašnji Zadar, ali on očito može prihvatiti ovaj preobražaj u susretu sa suvremenošću, pa i u interesu samih spomenika, izražavajući novu stvarnost Grada i trga, grada koji više nije u strahu pred neprijateljem zatvoren i stiješnjen u bedeme, nego otvoren prema moru i svijetu.

Takav novi trg, nikad postojeći u ovom obliku, ali u stanovitom smislu sinteza svih prošlih a otvoren prema budućim zbivanjima, on se pretvara u idealan prostor druženja s izrazitim reprezentativnim karakteristikama. Ostaje međutim otvoreno pitanje njegova zatvaranja prema moru. Što ima prirodnije i logičnije od toga da se tu situacija zatvori izrazitom horizontalom i poantira vremenski tok s izgradnjom suvremenog društvenog, odnosno kulturnog centra, kao što je to zamišljala i većina sudionika u dosadašnjim raspravama. To bi trebali biti prostori koji bi na najbolji mogući način omogućili okupljanje grada, bitno unapređujući konstituiranje njegove svijesti i prepoznavanja vlastitog identiteta, kako unutar sebe sama tako i u odnosu na susrete s gostima iz zemlje i svijeta. Kao posljednji član u povijesnom lancu spomenika na ovom povijesnom trgu, kao aktivna prisutnost našega vremena, taj bi centar s punim opravdanjem trebao ponijeti ime druga Tita i biti spomen i simbolička počast vjekovnoj borbi Zadra za slobodu.⁴¹

⁴¹ Izgradnja kulturnog centra »Maršal Tito« u biti ne protuslovi odluci o spomeniku s »prepoznatljivim likom«, jer bi se u arhitektonskom sklopu Centra lik maršala Tita mogao pojaviti, intimno i humano, kao jezgro i pečat arhitekture. U svakom slučaju, nadamo se, da se u ovom kontekstu neće oživjeti zastarjela ideja o figuri kao nadljudskom, monumentalnom simbolu kakav je svojevremeno bio aktualan u zemljama Istočne Evrope i nekim zemljama Azije, a danas je još aktualan u Sjevernoj Koreji i Albaniji. Bilo bi to potpuno u suprotnosti s našom sadašnjom situacijom naglašenog usmjerenja na temeljne probleme i negacije šuplje deklarativnosti. U suprotnosti je takva ideja i sa suvremenim oblikovnim senzibilitetom koji monumentalne spomeničke zadatke rješava apstraktnim ili arhitektonskim formama. Zanimljivo je što o toj temi piše već Gaston Bardet: »To su (tj. društveni centri — J. V.) prije svega mjesta druženja koja karakteriziraju i povezuju djelove gra-

Čudno je da Zadar još uvijek, unatoč njegovoj suvremenoj kulturi, turizmu i privredi, nema svoj prepoznatljiv centar, nema svoje lice, ukoliko sadašnji razoreni Forum ne smatramo autentičnim licem Grada. Može li se izbjeći obveza da se to lice, četrdeset godina nakon razaranja, ponovno počne definirati ostvarivanjem čudesnog trga od 2000 godina koje su ovdje doista prisutne kao rijetko gdje na svijetu?

Razumljivo je da se kod toga spontano postavlja pitanje realizma ovakvih želja s obzirom na postojeću ekonomsku situaciju društva. Međutim, očito je da smo u prošlosti i odviše bili žrtvom poimanja da je kultura samostalni segment »društvene nadgradnje« koji teško opterećuje društvo, ne shvaćajući da se ipak u stvari radi o »obliku življenja cjelokupne društvene zajednice«. Posebno bi u ovom slučaju bilo nedopustivo da se kulturni centar izdvaja i institucionalizira neovisno od privrede. On bi morao služiti cijelom Gradu i biti briga grada u cjelini. Uostalom on bi se trebao posve organski uklopiti u plan razvijanja »zimskog«, »kulturnog« turizma, turizma kojemu upravo Obala maršala Tita i Forum predstavljaju najprimjerenije i ključne prostore i koji su nezamislivi bez sadržaja koji se na najbolji mogući način mogu odvijati u takvom kulturnom centru, te bi on trebao biti uključen kao integralni dio, u cjelini ili bar dijelom, u jedinstven projekt s turističkim privrednim objektima koji će se tu neminovno danas ili sutra pojaviti. *Za takav jedinstven projekt trebalo bi objediniti sve moguće moralne i materijalne mogućnosti ove sredine.* Ako je potrebno, projekt bi se mogao ostvarivati i etapno, ali ni u kojem slučaju ne bi se smjelo dopustiti da se njegovim razbijanjem i drobljenjem na mnoštvo raznolikih pojedinačnih želja osiromaši, zakoči i iznevjeri oblikovanje bića grada kao cjeline.

5. *Gradimo Grad*

Zadar je vrijedan naše pažnje i naše stalne brige. Dvije tisuće godina prije nas obvezuju jednako tako kao i one koje su pred nama. Ne bismo smjeli dopustiti da naša dionica izgradnje bude obilježena siromaštvom ideja, malom brigom ili nebrigom, nemoći da na ruševinama uobličimo grad, koji nije samo obnova nekadašnjeg bića ili odraz naših sitnih želja, koji nije samo kvantitativni rast nego i kvalitativni napredak, ne samo u fizičkom nego i u duhovnom smislu, ne samo u građe-

da. Samo cvat društvenih centara sve potrebnijih u vrijeme kad mase ulaze u kulturni život, omogućio bi strukturiranje urbanog tkiva.« Uz to Bardet dodaje bilješku: »Ovi društveni centri bi se mogli graditi umjesto ružnih spomenika mrtvima«. (Nav. dj. str. 128.) — Ne mogu a da se ovdje ne pozovem na Waltera Gropiusa koji piše o važnosti kulturnih centara: »Prioritet za centar komune. Budući da su ovi mali centri instrumenti od vitalne važnosti za humani razvitak grupe, mora im se dati prioritet pred svakom drugom shemom rehabilitacije, dapače i pred stambenom izgradnjom. Oni upravljaju strujom vitalnih interesa grupe, poput pogona industrijskog postrojenja.« (W. Gropius, nav. dj., str. 129/30.)

vinama nego i u ljudima, u njihovoj svijesti, njihovu stvaralaštvu, osjećaju zajedništva, osjećaju poštovanja prostora koje smo naslijedili i koje pripremamo za buduća pokoljenja. Nakon rušenja učinjeno je mnogo, ali ključni skok kao da nije učinjen. Njega ne mogu ni planirati ni ostvariti pojedinci, ni grupe, ni stručnjaci, ni moćnici, nego svi zajedno, ali nosioci inicijative su pojedinci, prema tome na njima je najveća odgovornost.

I kad danas u mislima gradimo grad, upravo srce ovoga grada, onda niti išta dijelimo niti išta rasprodajemo, kao što i ne odmjeravamo ni svoju mudrost ni svoju moć, ekonomsku, političku, znanstvenu, stručnu, ništa izdvojeno ne gradimo niti išta obnavljamo što već ne bi bilo živo, nego se, prema Gropiusovim riječima, probijamo prema istini, životnoj istini ovoga grada, najljepšoj ali i najpotrebnijoj istini i istini koju tek želimo da se ostvari.

Usudujem se ustvrditi: *tu istinu kao autentičnu viziju identiteta ovoga grada još nismo uspjeli prostorno uobličiti*. Zadar još uvijek traži svoj identitet. Njegov aktualni lik je još uvijek odviše amorfan, nekonzistentan, s odviše praznina na ključnim mjestima, odviše ruševina gdje ih više ne bi smjelo biti, odviše nekulture i svakovrsne degradacije prostora, odviše isticanja pojedinačnih interesa, premalo svijesti o cjelovitosti, a identitet je prije svega cjelovita vizija i jasno strukturirana svijest o svome mjestu, o njegovim vrednotama i njegovim mogućnostima, što sve zajedno obvezuje i istovremeno ispunja ponosom i spremnošću na djelovanje. Zbog svega toga vjerujemo da nije na odmet da se još jednom podsjetimo: *cjelovita vizija bića grada, strateško uviđanje njegovih ključnih elemenata, demokratsko, samoupravno, pokretanje čitave zajednice, to je jedini put dobrog planiranja i izgradnje grada; bez toga je urbanizam na sporednom kolosjeku, a ponekad i u slijepoj ulici*.

I neka mi bude oprošten emocionalni naboj stran znanstvenoj »objektivnosti«, da ne kažem otuđenosti. Međutim — grad se ne gradi bez totalnog angažmana, i emocionalnog, razumije se. Emocije kao da sve više postaju posljednja afirmacija ljudskosti i humanosti, ali i totaliteta bez kojeg je naša stvarnost prepuštena beznadnom raspadanju.

*Josip Vrančić: ZADAR IN SEARCH FOR ITS OWN IDENTITY***Summary**

Taking part in the discussions on Zadar city planning the author pays attention to those aspects of the problem which, in his opinion, have not been sufficiently taken care of. First of all, there is a need for a more complete elaboration of the vision of the city, pertaining both to its history and form, and also in the sociological, psychological and philosophical sense, and of its relations towards itself, the region, country and the world. The author thereby makes use of the theories of modern city planning, from Corbusier, and Wright, through Giedion, Gropius, Saarinen, Mumford, Bardet to Lynch and Norberg Schulz, native theoreticians such as Bogdanović and Mutnjaković, and earlier interpreters of the relevant problems, such as J. Seissel, I. Petrioli and Ksenija Radulić. The second aspect of planning and reconstruction, so far neglected, is a necessity that they be a mutual work of experts and the inhabitants of the city, together with the need for a permanent information and education both of the people, i. e. users, and the experts. The third aspect is a question of the strategy in determining the strong points of the plan, building and priority and their realization. The problem of the Forum, the central problem of the city planning in Zadar, is being analyzed from the point view of space and form. The author points out the arising suggestions therefrom, accepts and explains the idea of the building of the public and cultural centre »Maršal Tito« as a final object in defining that marvellous square where 2000 years have left their store of history.